

А. А. Мельник,
к. е. н., доцент кафедри менеджменту організацій, докторант,
Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет

НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ ТА ЇХНІЙ ЗВ'ЯЗОК З ВІДНОСИНАМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

L. Melnik,
PhD in Economics, Associate Professor, Management of Organizations Department,
a doctoral student, Dnipropetrovsk State Agrarian and Economic University

SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL BASIS OF PROPERTY RELATIONS AND THEIR CONNECTION WITH ECONOMIC RELATIONS

Досліджено економічний зміст і форми прояву відносин власності на засоби й результати праці та їхній зв'язок з відносинами господарювання. Узагальнено методологічні підходи щодо власності як мотиватора продуктивності і ефективності виробництва.

The economic content and forms of realization of property relations on the means and results of work and their connection with economic relations were investigated. Methodological approaches to ownership as a motivator of productivity and production efficiency were generalized.

Ключові слова: відносини власності, форми власності, форми господарювання, власність як фактор впливу на результати виробництва, сільське господарство.

Key words: property relations, forms of property, forms of economic activity, property as a factor of influence on the results of production, agriculture.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Напередодні аграрної реформи більшість науковців і практиків стверджували, що тотально одержавлена модель сільського господарства неспроможна забезпечити високоефективний і стабільний його розвиток. А тому вона приречена на крах і демонтаж її неминучий. Перехід до ринкової моделі сільського господарства не має альтернативи. Було обрано стратегічний напрям цього процесу — докорінні зміни у відносинах власності і господарювання, шляхом приватизації землі та майна колгоспів і радгоспів. У цьому зв'язку актуальними є дослідження щодо відображення науково-методологічних засад виробничо-господарського контексту відносин власності та їхнього впливу на продуктивність і ефективність виробництва в будь-якій галузі економіки, у сільському господарстві зокрема.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Тематика відносин власності в цілому і її виробничо-господарський контекст зокрема, достатньо висвітлювалася у працях багатьох вітчизняних вчених. Особливий науковий інтерес представляють публікації Г.М. Запши, Ю.А. Лузана, М.Й. Маліка, В.Я. Месель-Веселяка, М.М. Павлишенка, П.Т. Саблука, Н.П. Стецюри й багатьох інших. Однак дана проблематика все ще залишається недостатньо вивченою, чимало її питань є дискусійними, що потребує продовження поглиблених досліджень у цьому напрямі.

МЕТА СТАТТІ

Метою статті є дослідження науково-методологічних засад змісту відносин власності, форм їхнього прояву та впливу на результати господарської діяльності.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Тематика відносин власності є однією із тих, що традиційно привертала до себе пильну увагу з боку як зарубіжних, так і вітчизняних науковців. Але саме тут має місце багато дискусійних або нерозкритих питань. Ви-

вчення, узагальнення та критичний аналіз опублікованих праць по різних аспектам відносин власності дає змогу викласти теоретико-методологічні засади щодо власності як окремої економічної категорії, її зв'язок з виробничо-господарською діяльністю підприємств.

Почнемо із оцінки широковизнаного в радянські часи положення, згідно з яким "...власність — це сукупність усіх виробничих відносин. Вона лише абстракція сукупності (системи) останніх" [12, с. 64]. Таке положення знайшло підтримку з боку багатьох науковців і в умовах переходу України до ринкових засад господарювання: "Відносини власності за своїм економічним змістом охоплюють усю сукупність виробничих відносин. На це неодноразово вказував К. Маркс щодо капіталістичного способу виробництва... Теоретичним вираженням власності К. Маркс називав такі економічні категорії, в їх реальній формі, як товар, гроші, ціна, капітал, заробітна плата, прибуток тощо" [6, с. 10].

В одній із останніх публікацій дається ще більш розширене тлумачення змісту власності: "...будь-яка соціально-економічна формація є специфічним відображенням економічного та соціального утвердження змісту власності" [3, с. 29].

Навіть здоровий глузд і елементарна логіка дають підстави стверджувати про те, що неправомірно всю систему економічних відносин ототожнювати з однією економічною категорією "власність". Інша справа, що остання є багатоплановою, складною, багаторівневою. Відносини власності в тій чи іншій мірі впливають на більшість економічних явищ та процесів. До речі, не менш значущими є категорії "економічні потреби" і "інтереси" людей. Адже саме вони є мотиватором економічного зростання і розвитку виробництва і на цих засадах людства в цілому.

Чимало науковців розглядають власність як першоснову, фундамент економічних (виробничих) відносин. Основу виробничих взаємовідносин "складають відносини власності" [3, с. 30]. "В системі виробничих відносин матеріального виробництва, в тому числі й аграр-

ного, власність відіграє фундаментальну роль першооснови" [4, с. 26].

Поняття "основа" — багатозначне. Якщо йдеться про такий його зміст як брати за основу в певній системі якийсь-небудь її сегмент, тобто виокремити ключовий елемент, на якому функціонує вся система, то відносини власності є домінуючою основою економічної системи. Водночас вони не є опорою, фундаментом останньої, оскільки "вплетені" в усі її складові. Тут маємо аналогію з окремим товаром як "елементарною формою" багатства, клітиною ринкової економіки. Власність, строго кажучи, подібна до кровоносної системи людського організму, який є таким до того часу, поки вона нормально функціонує. Відносини власності при цьому виходять за межі економічної системи, є складовою "надбудови". Вітчизняні науковці справедливо вказують на ту обставину, що "...найтісніше пов'язаний з економічною власністю юридичний бік соціологічного поняття власність. Юридична власність — це загальна умова виробництва, вияв волі певного класу і правове оформлення цієї волі в юридичних актах і нормах, у праві власності" [6, с. 4—12].

Важливо наголосити, що у науковій літературі країн Заходу власність традиційно трактується переважно в юридично-правовому аспекті (концепція "пучка" прав власності). Зокрема і ринковий обмін розглядається як обмін правами власників. Питання юридичного аспекту власності потребує окремого розгляду. А тому лише відмітимо, що право власності ґрунтується на засадах економічної сутності власності. Це стосується усіх економічних відносин. Хоча інститут права репрезентує далеко не всі економічні відносини власності.

З'ясування економічного змісту власності передбачає визначення сфери, тих сторін економічної системи, які можна віднести до власності як економічної категорії. Кожна з них є узагальненим логічним поняттям, яке теоретично віддзеркалює реально існуючі економічні відносини між суб'єктами з приводу тих чи інших об'єктів. Їх можна представити за схемою "суб'єкт — об'єкт — суб'єкт".

Звідси слідує висновок, що економічний бік власності охоплює суб'єктів, об'єктів і відносини між ними. Першими можуть бути окрема людина і їхні певні спільноти, інституції тощо. Об'єкти власності також різноманітні. Класифікація суб'єктів і об'єктів власності достатньо повно висвітлена у наукових літературних джерелах.

Відносно економічних відносин, які охоплює категорія власність, то тут не досягнуто єдності поглядів з боку науковців. Односторонніми і досить узагальненими є такі визначення змісту власності як "привласнення" або "приналежність" блага тому чи іншому суб'єктові.

Виходячи із практично загальноновизнаного науковцями положення про те, що економічна категорія власність є багаторівневою і складною, розкриття її змісту потребує системного підходу, розгляду власності як процесу (динаміка) і на цей період часу (статика) вбудуємо таку її структурну будову.

Вихідним пунктом власності, безперечно, є процес привласнення людиною певних благ. Безоб'єктної власності не існує. При цьому методологічно важливо виокремити два види привласнення. Якщо суб'єкт привласнює "нічийні" блага, тобто ті, що на даний час не належать нікому, то відбувається першопривласнення (наприклад, нічийна земля, риба в нейтральних водах тощо). На ранніх етапах економічного розвитку коло речовин природи, які людина могла привласнити без попереднього відчуження, було обширним. Нині "дарових" благ залишається небагато. Більшість об'єктів, що можна привласнити, є економічними благами, продуктами людської праці і вже комусь належать. Але в останній час зростає коло безоплатного використання багатьох енергетичних благ (сонячне світло, вітер, приливи тощо). Не завжди компенсується суб'єктам інте-

лектуальної власності їхні права на неї (наприклад, інформація). Першопривласнення відбувається за схемою "суб'єкт — об'єкт".

Якщо певний об'єкт уже знаходився у власності конкретного суб'єкта, то відбувається двоякий процес: "відчуження — присвоєння". Фактично йдеться про зміну власника певного об'єкта. Найчастіше це відбувається на еквівалентних засадах через посередництво ринку. Водночас можливі й інші форми (приватизація без викупу, перехід блага в спадок, податки, несанкціоновані державою методи привласнення такі, як хабарі, крадіжка тощо). У статичному стані власність — це належність того чи іншого об'єкта конкретному суб'єкту. Якщо в першому випадку власність є економічними відносинами типу "суб'єкт — об'єкт — суб'єкт", то в другому "суб'єкт — об'єкт (рід)".

Отже, результатом першопривласнення і зміни суб'єкта власності є приналежність блага конкретному суб'єкту.

Привласнення, таким чином, вихідний пункт власності, її "зародження", виникнення. Належність блага — це корінна ознака власності. Привласнення є процесом, а приналежність — статичне економічне явище. Привласнення як зміна власника є економічним відношенням. Варто відмітити, що, на думку А.М. Маліка, на поверхні економічних явищ і процесів власність проявляє себе як приналежність засобів виробництва та його результатів окремій людині, колективу чи державі [4, с. 26]. Але більшість науковців трактують "приналежність" не як економічне, а правове поняття. На наш погляд, такі поняття як "належність", "володіння", "користування", "розрахунок", скоріше всього є економічно-правовими. Водночас "належність" знаходиться не на поверхні економічних явищ і процесів, а в їх змістом.

І тут логічно виникає питання: чи закінчуються на приналежності певної субстанції матеріального світу економічні відносини власності? Спробуємо дати відповідь на поставлене запитання.

Належність блага певному суб'єкту дає підстави для його економічної реалізації. При цьому виконується воля власника, задовольняються його потреби і інтереси. Як саме? Це залежить від споживчої вартості присвоєних благ.

1. Власність на земельні й інші ресурси виробництва, безумовно, потребує їх господарського використання. Але тут можливі різні варіанти. Насамперед власник може їх використовувати самостійно. Причому результати праці він може споживати сам (натуральне господарство) або продавати на ринку (товарне господарство). У першому випадку економічні відносини між людьми не мають місця; у другому — вони є, тобто йдеться про ринкові відносини, реалізацію вироблених товарів і купівлю засобів виробництва.

2. Власник виробничих ресурсів може використовувати їх з допомогою найманих працівників. Цей процес починається з ринкової угоди двох власників — власника засобів виробництва та власника робочої сили (купівля-продаж робочої сили) й закінчується присвоєнням роботодавцем прибутку, а найманим працівником — заробітної плати. Тобто тут власність пов'язана з економічними відносинами роботодавця та роботоотримувача щодо умов праці і винагородою за неї в певних формах.

3. Власники виробничих ресурсів не завжди самі займаються господарською діяльністю: вони дають можливість іншим підприємливим людям використовувати їхнє майно в господарських цілях на певних умовах. Тоді між власником і підприємцем виникають відносини господарського використання майна. Останній одержує реальну можливість тимчасово володіти і користуватися об'єктом чужої власності. У цьому разі власник ставить за мету збільшення благ на основі вже існуючих, без особистої участі в процесі виробництва. Такі відносини не мають форми ринкових відносин типу "відчу-

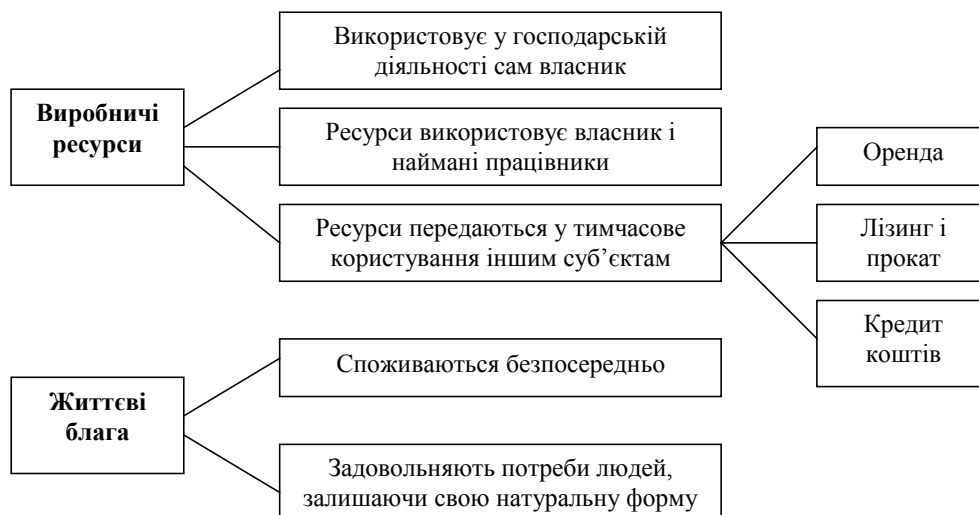

Рис. 1. Належність об'єктів власності та можливі напрями їхнього використання власником

ження — присвоєння", оскільки власник об'єкта власності не змінюється. Серед них найбільш поширені оренда, лізинг, прокат, за яких власник засобів виробництва не сам організовує процес виробництва, а передає об'єкти своєї власності в користування іншим суб'єктам господарювання (делегує функцію "користування", залишаючи за собою функцію "належності").

Життєві блага, які є об'єктами власності певної особи, використовуються нею для задоволення особистих потреб. Тут має місце використання людиною певних властивостей своєї речі, її споживчої вартості.

Викладене вище подано на рисунку 1.

На особливу увагу заслуговує такий аспект власності як її форми.

Поняття "форма" власності найчастіше розглядається як зовнішній прояв сутності відносин власності. Вони характеризують історично визначений спосіб присвоєння й належності речей.

Стосовно класифікації відносин власності з метою виділення видів і форм їх прояву використовуються різні критерії. Відповідно в економічних публікаціях можна знайти не кілька, а десятки форм власності. Для певних аспектів дослідження відносин власності — це, напевне, доцільно. З точки зору виробничо-господарського аспекту власності, ми пропонуємо використати такий узагальнений критерій, як хто є суб'єктом власності. За найбільш узагальненого підходу можна виділити одноособного суб'єкта власності (окрема людина); певне їх об'єднання (різних рівнів — сім'я, колектив, група людей, держава, суспільство) тощо. Такий підхід дає можливість з'ясувати дві важливі соціально-економічні позиції:

— кому (яким суб'єктам) належить економічна влада в суспільстві — хто привласнює виробничі ресурси, здійснює управління господарською діяльністю;

— кому дістаються результати виробництва, хто і як їх привласнює.

Варто відмітити, що вітчизняними науковцями вже ставилося питання узагальненого підходу до класифікації форм власності. Критерій розподілу має бути таким: "усе недержавне є приватним" [13, с. 32—33].

На нашу думку, використовуючи принцип переходу від абстрактного до конкретного доцільно виокремити дві ключові форми власності.

1. Приватна (особиста, одноособна) — її об'єкт належить окремій особі, яка, виходячи із своїх потреб та інтересів, використовує і розпоряджається ним. У всі віки й у всіх народів — це найбільш поширена форма власності.

2. Спільна (колективна або сумісна) форма власності — її об'єкти належать певним об'єднанням людей. Цю

форму власності у свою чергу можна розподілити на різновиди. Головні з них — неперсоніфікована спільна власність, без виокремлення частки окремих суб'єктів. Найбільш поширеними її різновидами є: державна і комунальна власність, спільна власність трудових колективів, різних об'єднань людей (профспілок, політичних інституцій, церкви тощо).

На певному етапі розвитку продуктивних сил у ряді галузей і сфер господарської діяльності навіть мінімальний рівень концентрації виробництва потребував значних інвестицій. Індивідуальна приватна власність виявилася неспроможною освоювати і розвивати нові види виробництва. Об'єднання об'єктів приватної власності (головним чином капіталів) з метою їхнього спільного використання стало об'єктивно необхідним. Цьому процесу сприяла також і конкуренція товаровиробників. З одного боку, вона спонукає людей конкурувати один з одним, а з іншого — підштовхує їх у напрямі встановлення добровільного співробітництва та створення різного роду об'єднань. Так з'явилася нова форма власності на засоби і результати праці й відповідні їй господарські структури. У науковій літературі вона отримала назву "Спільна часткова власність". Це власність фізичних осіб (хоч може бути власністю і юридичних, а також юридичних і фізичних осіб... Кожний співвласник спільної часткової власності має право розпорядження належною йому часткою у цій власності..." [8, с. 111].

Термін "спільна часткова власність", напевне, не зовсім вдалий. На першому місці має бути поняття "приватна". Адже така власність і відповідні їй форми господарювання за походженням і глибинною суттю є приватними, оскільки члени асоціації залишаються приватними (персоніфікованими) власниками своїх об'єктів. До речі, окрім акціонерних товариств, при бажанні вони можуть вийти з об'єднання, отримати свою частку власності й знову стати одноособним власником. Водночас об'єднання майна (капіталу) з метою його спільного використання позбавляє власника здійснення деяких прерогатив індивідуальності. Зокрема розпоряджатися своєю часткою і результатами виробництва такий власник-господар може тільки спільно, з огляду на інтереси усіх членів об'єднання. Такі організаційно-правові форми є приватними за базовою ознакою і спільними за здійсненням господарської діяльності, управління нею. А тому об'єднану персоніфіковану власність більш доцільно визначати як "приватно-спільну".

Відносини власності на виробничі ресурси, а відповідно їх форми, є базовими щодо відносин господарювання. У господарських одиницях відносини власності поєднуються з відносинами господарювання, утворю-

ють власницько-господарські відносини. При цьому форма власності безпосередньо визначає соціально-економічний спосіб поєднання факторів виробництва, форми управління підприємством, способи розподілу результатів виробництва, характер праці, економічно-правовий статус суб'єктів господарської діяльності та їх економічний інтерес.

Для нас важливо висвітлити такий ключовий аспект власницько-господарських відносин як їхній вплив на результати виробничо-комерційної діяльності економічних суб'єктів. Тобто "...власність цілком правомірно розглядати як мотиватор чи засіб задоволення особистого матеріального інтересу" [4, с. 26].

Якщо йдеться про форми власності в контексті мотиватора продуктивності і економічної ефективності виробництва, то потрібно підкреслити, що в пострадянські часи більшість науковців почали "романтизувати" приватну власність. Вона "...найефективніша форма власності, оскільки через схильність власника до ризику піддається найбільш частій санації і оновленню речового субстрату на новій технологічній основі" [1, с. 13]. І взагалі, "Інститут приватної власності є найбільшим завоюванням людської цивілізації" [2, с. 125—126].

В обох випадках мова йде про приватну власність взагалі. Але приватний власник виробничих ресурсів може їх використовувати особисто або наймати для цього працівників. У першому випадку науковці нерідко використовують словосполучення "тотожність (єдність) власності і праці". При цьому деякі з них вважають, що органічна єдність індивідуальної праці і приватної трудової власності є першим фундаментальним законом господарської діяльності людини. Він виражає внутрішні необхідні, сталі і суттєві зв'язки між індивідуальною працею людини і приватною трудовою власністю на результати цієї праці. Цей закон найбільшою мірою відповідає біологічній природі людини [7].

Більшість вітчизняних науковців наголошували, що "Особливе значення така тотожність має в аграрному секторі, де в процесі праці робоча сила поєднується з особливим засобом виробництва — землею (в рослинництві безпосередньо, в тваринництві — через живі організми тварин). Однак посередником при цьому виступають засоби виробництва — знаряддя праці. Тому найбільшої ймовірності така тотожність досягається в умовах, коли людина є працюючим власником незалежно від форми власності (приватної, корпоративної чи іншої)" [8, с. 155]. "Найвища ефективність виробництва досягається за умов тотожності власності і праці" [10, с. 10]. Тобто йдеться про приватні або приватно-сумісні форми господарювання, що не використовують найману працю. "Суб'єкт власності індивідуально реалізує свої права на землю та майно (земельні і майнові паї), а також на всю одержану продукцію чи весь одержаний прибуток. У найбільшій мірі таку можливість мають фермерські господарства, особисті присадибні господарства та інші приватні власники" [14, с. 33].

Водночас мали місце й альтернативні точки зору, згідно з якими "Приватна власність — це вчорашній день. Вона суперечить досягнутому рівню розвитку продуктивних сил і веде в минуле, до реставрації капіталізму зі всіма негативними його наслідками. Госпрозрахункова власність — це сьогоднішній день, рух вперед, та власність, яка зберігає суттєві властивості трудової приватної власності виробника в умовах існування суспільної власності, що відповідає суспільному характеру виробництва. Ринкова економіка, побудована на приватній власності, веде до відродження малоефективного дрібнотоварного виробництва, а на промисловій стадії його розвитку — до появи нетрудової приватної власності, олігархів і соціального паразитизму, до продовження віковичної боротьби бідних з багатими" [9, с. 77—78].

При оцінці ролі власності взагалі і приватної форми зокрема, як чинника впливу на результати господарсь-

кої діяльності, необхідно розглянути деякі теоретичні питання, з урахуванням історичних і сучасних світових умов функціонування сільськогосподарських підприємств.

Почнемо з того, що власність, як і будь-яка інша економічна категорія, персоніфікується в поведінці людей. Тому вона не може бути фактором безпосереднього впливу на результати їхньої господарської діяльності. Таким є суб'єкт господарювання, працівник, людський фактор виробництва. Він поєднується з уречевленими факторами, приводить їх у дію, доцільно витрачає свою робочу силу. Тобто здійснює процес праці на конкретному робочому місці відповідно до техніко-технологічних параметрів останнього. В іншому разі працівник не зможе виконувати роль фактора виробництва.

Разом з тим чимало працівників здатні на більше. І це може слугувати джерелом створення підприємницького надприбутку. Як привести його в дію? Відповідь однозначна — зацікавити працівника до прояву не тільки сумлінного, але і творчого виконання своїх виробничих функцій, зрозуміло, відповідно до конкретного робочого місця. Здійснити це можна за такими напрямками.

Забезпечити передусім тотожність власності і праці. Відповідно в господарській діяльності самореалізується в повній мірі "людський капітал" власника-працівника і менеджера.

Відносно сільського господарства це означає, що в будь-яких індивідуальних (на практиці, як правило, сімейних) трудових агрогосподарствах, фермерських зокрема, має місце органічна єдність індивідуальної праці і приватної трудової власності. На цих засадах забезпечується найвища із можливих мотивацій власника-господаря до ефективної господарської діяльності. Найманець не може працювати краще, ніж працюючий власник і члени його сім'ї.

Відаючи належне позитивному впливу на прибутковість чинника трудової приватної власності, важливо наголосити, що безпосередньо господарську мотивацію до прояву підприємницької поведінки (сумлінного і творчого ставлення людини до праці), максимізації прибутку створює статус працівника як господаря. А це можливо і при використанні "чужих" виробничих ресурсів (оренда землі, лізинг техніки, кредити, оренда всієї ферми тощо). По-іншому, за умови економіко-правової самостійності у виробничо-комерційній діяльності і власності на її результати, суб'єкт господарювання зацікавлений у прояві підприємницької поведінки, сумлінному і новаторському відношенні до праці. Звідси важливий висновок: забезпечити тотожність власності і праці в сільському господарстві України можливо було і без приватизації земельних ресурсів.

У контексті економічного значення чинника приватного господарювання, логічно виникає питання: чому навіть за більш-менш однакових умов господарювання в приватних трудових господарствах аграрного сектору має місце істотна диференціація щодо результатів господарювання в цілому і прибутковості зокрема? Адже в них у повній мірі самореалізується підприємницький потенціал. Відповідь на це питання може бути одна. Останній реалізується через конфіоналізм у широкому розумінні цього поняття (природні задатки, досвід, рівень підприємницької поведінки тощо). Відповідно результати їх господарської діяльності будуть неоднакові. Інакше кажучи, коли йдеться про економічний потенціал тієї чи іншої форми господарювання, треба враховувати фаховий рівень, якість підготовки, тобто людський капітал господаря-працівника і менеджера. Саме цим пояснюється той відомий факт, що за більш-менш однакових умов та одних і тих же формах господарювання різні результати.

Про тотожність власності і праці можна вести мову й щодо трудових асоціацій, які функціонують на засадах спільного використання об'єктів приватної власності. Такими є, наприклад, партнерські (сумісні) ферми, створені кількома сім'ями, які зазвичай перебувають у родинних зв'язках, виробничі сільськогосподарські кооперативи. Суб'єкти таких асоціацій є одночасно власниками, господарями і працівниками. Відповідно вони прагнуть до ефективного ведення господарської діяльності, підвищення прибутковості. Головна мета таких трудових об'єднань — підвищити рівень концентрації виробництва в первинній виробничій одиниці і на цих засадах використати "ефект масштабу". Розвиток продуктивних сил зумовлює більш високий рівень оптимальних розмірів аграрних господарств. І це посилює процес концентрації в сільському господарстві, значимість розміру підприємства. Великі господарства можуть утворюватися шляхом капіталізації прибутку, а також кредитів, оренди землі. Це тривалий шлях, який потребує чималих коштів. Більш доступний — об'єднати вже функціонуючі приватні господарства. Так добровільно створюються різні об'єднання порівняно невеликих господарств. Прикладом тут може бути сільське господарство США (табл. 1).

Наведені дані показують, що господарська структура в сільському господарстві США відносно стабільна. Це ж стосується й економічної ролі зазначених агроструктур. Сімейні ферми за кількістю лідирують, але виробляють лише половину товарної продукції. Для нас важливо наголосити, що в сільському господарстві США за період 2002—2012 рр. мала місце тенденція зменшення економічної ролі сімейних ферм вказаними вище показниками і відповідного зростання різних агроструктур несімейного типу. Принагідно зазначимо, що вони більш продуктивно використовували землю (їхня частка до загальної земельної площі становила в 2012 р. 38,5%, а до обсягу продаж 50,1%, у 2002 р. відповідно 33,7% і 48,0%).

Разом з тим у таких асоціаціях у певній мірі знижується ефект приватної власності. Він, образно кажучи, розмивається в міру збільшення учасників об'єднання. Колективна зацікавленість і відповідальність, природно, менш дієві в порівнянні з особистою. Але фактор "розміри підприємств" "компенсує" цей недолік.

Поява і розвиток різних виробничих об'єднань є відносно новою тенденцією в розвитку сільськогосподарського виробництва, передусім в США.

Слід звернути увагу, що на сьогодні однією з найактуальніших проблем, притаманних більшості дрібних, малих і середніх ферм, є недостатній (нижче оптимального) рівень концентрації виробництва. Певною мірою вона розв'язується шляхом їх спеціалізації, кооперації та інтеграції із підприємствами третьої сфери АПК. Крім того, процес надконцентрації виробництва в сільському господарстві в багатьох країнах світу свідомо гальмується державою.

Вона не допускає витіснення повністю малих і навіть мікроферм, надає їм допомогу насамперед із метою збереження образу життя аграріїв та водночас гальмуючи депопуляцію. Тобто йдеться про соціальний аспект проблеми. У соціальному плані державі вигідніше їхнє збереження, ніж забезпечення вивільнених власників ферм житлом, роботою, грошовою допомогою тощо.

Відносна життєстійкість "мікроферм" і більшості дрібних та малих ферм пояснюється не тільки державною їх підтримкою. По-перше, для багатьох власників ферм зайнятість поза нею стає основною, частка доходів від неї сягає 50—60% від їх загальної суми. Ферма разом із землею фактично слугує насамперед місцем проживання для власників дрібних ферм. Деякі з них передаються в оренду іншим агроструктурам або міським жителям для літнього відпочинку. По-друге, власники багатьох ферм водночас є власниками оброблюваних земель. Останніми десятиліттями зросла кількість влас-

ників дрібних ферм, котрі здають землю в оренду великим агроструктурам, одержуючи оренду плату.

ВИСНОВКИ

Головний напрям аграрної реформи — кардинальна перебудова відносин власності і господарювання в аграрній сфері економіки вже здійснено. У контексті "багатоукладності" щодо організаційно-правових форм підприємницької діяльності сільське господарство України навіть переважає економічно високорозвинені країни. На сьогодні в сільському господарстві функціонують три сектори господарювання — приватний; приватно-спільний; спільний.

Приватний базується на приватній власності на засоби й результати праці. За кількістю агрогосподарств цей сектор є найбільш великим. Так, на кінець 2015 р. він був представлений 4,1 млн особистих селянських господарств, 32,3 тис. фермерських господарств і 3,6 тис. приватних підприємств. У ньому виробляється не менше половини сільськогосподарської продукції. За виключення фермерських господарств і приватних підприємств — земля практично повністю знаходиться у власності приватних агродомогосподарств.

До приватних підприємств деякі вчені-аграрники відносять сільськогосподарські виробничі кооперативи і товариства (усіх видів). Але вони не є приватними, оскільки функціонують на засадах об'єднання об'єктів приватної власності і спільного їхнього використання. Приватна власність, образно кажучи, не зникає — відбувається її певна трансформація — від приватної до спільної. Утворюється гібрид приватної й спільної власності. Інакше кажучи, має місце і приватна, і колективна (сумісна, спільна) форми власності водночас.

У контексті функціонуючих на даному етапі організаційно-правових форм сільськогосподарських підприємств приватно-спільними є товариства з обмеженою відповідальністю, командитні товариства, акціонерні товариства (закритого і відкритого типу), виробничі кооперативи. На 1 листопада 2015 р. сектор приватно-спільних агроформувань включав 8317 одиниць (7721 господарських товариств, 526 кооперативів). Кількість підприємств інших недержавних форм господарювання становила 891 одиниці. Державний сектор на кінець 2015 р. охоплював лише 241 підприємство. Їхня частка у виробництві всієї сільськогосподарської продукції становила — 0,9% [11, с. 50].

Цілком очевидно, що формування "багатоукладного" сільського господарства — не самоціль, а засіб підвищення його продуктивності й ефективності і на цих засадах підвищення добробуту селян та всього населення. Натомість у цьому контексті очікуваного потужного імпульсу приватної власності поки що не досягнуто. Питання соціоекономічного ефекту аграрної реформи в цілому і перебудови власницько-господарських відносин зокрема, потребує спеціального дослідження. Тут лише відмітимо, що з початку ринкової трансформації аграрного сектора економіки України минуло понад чверть століття. Цей процес виявився складним і суперечливим. До 2000 р. він не забезпечив позитивних зрушень у контексті розширення виробництва в сільськогосподарських підприємствах і підвищення його ефективності. Навпаки, індекс валової продукції сільського господарства в 2000 р. до 1990 р. становив лише 53,4%, продуктивність праці в сільськогосподарських підприємствах відповідно 53,7, а рівень рентабельності виробництва зменшився з 37,3% в 1990 р. до 9,0% в 2000 р. І нині не має підстав стверджувати про суттєві і стабільні позитивні зрушення в сільському господарстві за період 2000—2015 рр. Індекс сільськогосподарської продукції в 2015 р. щодо 2000 р. — становив 163,9, але не досяг рівня 1990 р. (88,2%) [11, с. 40; 48]. Зумовлено це низкою об'єктивних і суб'єктивних факторів. Серед основних чинників, що гальмують економічне зростання та розвиток галузі — це переоцінка реформаторами мож-

Таблиця 1. Частка різних форм господарювання в загальній їх кількості, земельній площі і обсягах ринкових продаж (без урядової допомоги)

Показники	Сімейні ферми		Партнерства		Корпорації				Кооперативи та інші агроструктури	
					сімейні		несімейні			
	2002	2012	2002	2012	2002	2012	2002	2012	2002	2012
До кількості ферм	89,7	86,7	6,1	6,5	3,1	4,5	0,3	0,5	0,8	1,7
До земельної площі	66,3	61,5	15,6	17,1	10,5	14,4	1,0	1,4	6,6	7,1
До обсягу продаж	52,0	49,9	18,4	21,8	21,9	26,6	6,5	5,4	1,2	1,7

Джерело: розраховано за даними [15].

ливостей, ефекту інституту власності в цілому і приватної власності зокрема. Особливо це стосується приватизації земель сільськогосподарського призначення. Не реалізовано первісний задум земельної реформи "землю тим, хто її обробляє". У секторі сільськогосподарських підприємств процеси землеволодіння і землекористування уособлені майже на 9/10 на засадах оренди землі у власників земельних паїв. Саме це і є основною причиною зниження природної родючості сільськогосподарських угідь.

Стосовно ідеології трудової приватної власності на землю, тобто "земля належить тим, хто її обробляє", то слід погодитися з тими дослідниками, які стверджують: "Йдеться не про заперечення приватної власності на землю, а навпаки — про вироблення цивілізованих механізмів її поступового закріплення за тими, хто її обробляє. Неофіти приватної власності неспроможні зрозуміти, що для реалізації переваг приватної власності на землю необхідно створити відповідно умови" [5, с. 52].

Література:

1. Клішова О.В. Власність: зміст та тенденції у сучасних умовах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук: спец. 08.01.01 "Політична економія" / О.В. Клішова. — Донецьк, 1997. — 23 с.
2. Курс економічної теорії: учебное пособие / колл. авторов. — М.: 1993. — 472 с.
3. Лузан Ю.А. Еволюція поняття "власність" / Ю.А. Лузан, Н.П. Стецюра // Агросвіт. — 2013. — № 16. — С. 29—34.
4. Малік Л.М. Економічна сутність категорії "власність" / Л.М. Малік // Економіка АПК. — 2007. — № 9. — С. 25—27.
5. Малий І. До питання про теорію земельної ренти та проблеми реформування земельних відносин / І. Малий // Економіка України. — 2000. — № 8. — С. 49—54.
6. Мочерний С. Предмет економічної теорії / С. Мочерний, О. Устенко // Економіка України. — 2003. — № 9. — С. 4—12.
7. Мочерний С. Проблеми людини в економічній теорії / С. Мочерний // Економіка України. — 1999. — № 1. — С. 72—79.
8. Нова економічна парадигма формування стратегії національної продовольчої безпеки України у XXI столітті. — К.: ІАЕУААН, 2001. — 638 с.
9. Павлишенко М.М. Госпрозрахунок як основа ринкової економіки / М.М. Павлишенко // Економіка АПК. — 2006. — № 5. — С. 70—79.
10. Саблук П.Т. Підвищення ролі аграрної економічної науки у формуванні та реалізації аграрної політики в Україні / П.Т. Саблук // Економіка АПК. — 2001. — № 3. — С. 3—10.
11. Статистичний збірник "Сільське господарство України" за 2015 рік / Державний комітет статистики України. — К., 2016. — 379 с.
12. Столяров П.П. Вопросы теории и исторического развития форм собственности в работах К. Маркса. — К.: Изд-во КГУ, 1970. — 217 с.

13. Черняк В. Модель економіки: вибір України / В. Черняк // Економіка України. — 1995. — № 9. — С. 31—39.
14. Юрчишин В.В. Соціально-економічні проблеми розвитку аграрних відносин / В.В. Юрчишин // Економіка АПК. — 1999. — № 1. — С. 32—36.
15. Market value of agricultural products sold including landlord's share and direct sales: 2012 and 2007/USDA, National Agricultural Statistics Service // UNITED STATES DATA. — 2012. — P. 9.

References:

1. Klishova, O. V. (1997), "Property: the content and trends in modern conditions", Ph.D. Thesis, Political economy, Donetsk, Ukraine.
2. Textbook (1993), Kurs ekonomicheskoy teoryy: uchebnoe posobyе [Course of economic theory: textbook], Moscow, Russia.
3. Luzan, Yu. A. and Stetsyura, N. P. (2013), "Evolution of the concept of "property"", Agrosvit, vol. 16, pp. 29—34.
4. Malik, L. M. (2007), "Economic essence of the category "property"", Ekonomika APK, vol. 9, pp. 25—27.
5. Malij, I. (2000), "To the question about the theory of land rent and problem of land reform", Ekonomika Ukrainy, vol. 8, pp. 49—54.
6. Mocherniy, S. and Ustenko, O. (2003), "The subject of economic theory", Ekonomika Ukrainy, vol. 9, pp. 4—12.
7. Mocherniy, S. (1999), "Human problems in economic theory", Ekonomika Ukrainy, vol. 1, pp. 72—79.
8. ІАЕУААН (2001), Nova ekonomichna paradyhma formuvannya strategii natsional'noi prodovol'choi bezpeky Ukrainy u KhKhI stolitti [New economic paradigm of formation of the strategy of national food security of Ukraine in the XXI century], ІАЕУААН, Kyiv, Ukraine.
9. Pavlychenko, M. M. (2006), "Cost Accounting as the basis of the market economy", Ekonomika APK, vol. 5, pp. 70—79.
10. Sabluk, P.T. (2001), "Increasing the role of agricultural economics in the formulation and implementation of agricultural policy in Ukraine", Ekonomika APK, vol. 3, pp. 3—10.
11. State Statistics Service of Ukraine (2016), Sil's'ke hospodarstvo Ukrainy 2015. Statystychnyj zbirnyk [Agriculture of Ukraine in 2015. Statistical yearbook], Derzhkomstat, Kyiv, Ukraine.
12. Stolyarov, P. P. (1970), Voprosy teoryy y ystorycheskoho razvytyia form sobstvennosti v rabotakh K. Marksa [Questions of theory and historical development of forms of ownership in the work of Karl Marx], Publishing house KGU, Kyiv, Ukraine.
13. Chernyak, V. (1995), "Model of the economy: choice of Ukraine", Ekonomika Ukrainy, vol. 9, pp. 31—39.
14. Yurchishin, V. V. (1999), "Social and economic problems of development of agrarian relations", Ekonomika APK, vol. 1, pp. 32—36.
15. USDA (2012), Market value of agricultural products sold including landlord's share and direct sales: 2012 and 2007, National Agricultural Statistics Service UNITED STATES DATA, Washington, USA.

Стаття надійшла до редакції 05.04.2017 р.